

اسلامی دنیا چوتھی صدی ہجری میں

(ایک سیاح کے مشاہدات)

عراق اور اقور

جناب ڈاکٹر مخدوم شیدا احمد صاحب فارق ایم اے

(۲)

مقدس نے عراق کو چھ حصوں میں تقسیم کیا ہے۔

(۱) کوفہ

(۲) بصرہ

(۳) بغداد

(۴) واسطہ

(۵) حلوان

(۶) سامرا

ہر حصہ کی انتظامی سرکردگی میں متعدد شہر، قصبے اور گاؤں تھے۔ یہم لڑائیوں اور سیاسی انقلابوں سے ان میں سے اکثر کی حالت زربوں تھی۔ عراق کا تعارف کرتے ہوئے سیاح لکھتا ہے:-

”یہ ظریفوں اور عالموں کا ملک ہے۔ یہاں کی آب و ہوا نہایت صحت بخش ہے،

یہاں بڑے بڑے فقیہ، مفسر، ادیب، فیاض، دانش منداور زاہد پیدا ہوئے لیکن

اب یہ فتنوں اور گرانی کا گھر ہے اور روز بروز اس کی حالت خراب ہوتی جا رہی ہے،

ظلم اور بھاری ٹیکسوں کی وجہ سے لوگ مصیبت میں ہیں، پھل کم ہو گئے ہیں اور

بے حیائیاں بڑھ گئی ہیں۔“

(۱) **کوفہ**۔ ایک زمانہ میں یہ شہر شان و شوکت اور مدنیّت میں بغداد کا مقابلہ کرتا تھا لیکن مقدسی کے وقت میں اس کی حالت خراب تھی اور شہر کے بیرونی حصے اجڑے ہوئے تھے۔ تاہم اس کے بازار اب بھی شاندار تھے۔

(۲) **بصرہ**۔ اس شہر عظیم کا ایک سر اسحرا سے ملتا تھا اور دوسرا دریائے فرات اور دجلہ کے دہانہ سے۔ شہر میں تین بازار تھے اور تین ہی جامع مسجدیں تھیں جن میں ایک بازار میں واقع ہوئی تھی اور اپنی وسعت اور حسن تعمیر کے لحاظ سے سارے عراق میں بے نظیر تھی۔ بصرہ میں گرمی کا موسم سخت ہوتا تھا ہمارے سیاح کو یہ شہر بغداد سے زیادہ پسند آیا کیوں کہ یہاں ارزانی تھی اور نیک لوگ بڑی تعداد میں آباد تھے۔

(۳) **واسط**۔ یہ بڑا شہر دجلہ کے مشرقی اور مغربی کناروں پر آباد تھا اور ایک بڑا پل دونوں حصوں کو ملاتا تھا۔ اس شہر کو حجاج نے عراق کے وسط میں انتظامی سہولت کی خاطر بنوایا تھا، اس کی تعمیر کرائی ہوئی جامع مسجد مہنوز موجود تھی۔ مقدسی کے وقت میں اس خطاط کے آثار شہر پر پوری طرح نمایاں تھے۔ تاہم یہاں اہل علم اور اہل ادب اب بھی کافی تعداد میں موجود تھے۔ شہر میں میٹھے پانی کی افراط تھی، آب ہوا اچھی تھی اور بازار بھی دل کش تھے۔ بصرہ اور بغداد سے آنے والی کشتیاں یہاں سے گذرتی تھیں، واسط کے انتظامی دائرہ میں جو شہر اور قصبے تھے وہ سب مائل بہ زوال تھے۔

بغداد۔ کسی زمانہ میں یہ شہر علم، فنون، اور ادب کا مخزن اور اسلامی تمدن کا سب سے بڑا گہوارہ تھا لیکن ہمارے مصنف کے وقت میں یہ اجڑ رہا تھا یہاں کی آبادی بہت کم ہو گئی تھی اور جامع مسجد میں آبادی صرف حمبہ کے دن ہوتی تھی۔ شہر کے کچھ حصے اب بھی آباد اور خوش حال تھے جیسے کرخ اور باب الطاق، آخر الذکر محلہ کے قریب

۱۱۱ مقدسی ۱۱۱

عہد الدولہ بونہی نے ایک ہسپتال بنوایا تھا۔ شہر تنزل کی طرف تیزی سے گلزن تھا، مقدسی نے وہ علامتیں دیکھیں جن کی بدولت سامرا (دوسرا عباسی پایہ تخت) برباد ہو چکا تھا، فتنے، فسادات، جہالت، بدکرداری اور مظالم کے سیاہ بادل شہر پر چھائے ہوئے تھے۔

(۵) سامرا۔ اس حسین شہر کو مقتصم خلیفہ عباسی (۲۲۴-۲۱۸) اپنی فتنہ پرور تکی فوج کے لئے بنوایا تھا اور بعد میں خلیفہ متوکل نے اس کو مزید وسعت دی اور خوبصورت بنایا۔ یہ بیسٹ میل میں پھیلا ہوا تھا اور فن تعمیر کا ایک دلکش عجوبہ تھا اس لئے اس کا نام ستر من رأی (دیکھنے والے کی خوشی) پڑ گیا۔ لیکن اب سیاح لکھتا ہے ”یہ بالکل اُجڑ چکا ہے، آدمی دو تین میل چلا جائے لیکن کہیں اس کو عمارت یا آبادی نظر نہیں آئے گی“ مقتصم کو اپنے فتنہ پرور فوجی افسروں پر اعتماد نہ تھا اور اس ڈر سے کہ مبادا حج کے لئے مرکز خلافت سے دور ہو کہ وہ بغاوت پر آمادہ ہو جائیں اس نے یہاں حج کے لئے کعبہ، عرفات اور منی تعمیر کرائے تھے۔ شہر برباد ہونے کے بعد ساء من رأی کہلایا (یعنی بد صورت) اور لوگ مختصراً اس کو سامرا کہنے لگے۔

(۶) حلوان۔ یہ شہر عراق کی شمالی سرحد پر واقع تھا۔ اس کی آب و ہوا معتدل تھی اور کچھ حصہ پہاڑی تھا اور کچھ میدانی تھا، اس کے گرد انگور، انجیر وغیرہ کے باغوں کا ایک دلکش سلسلہ تھا۔ شہر ایک پرانے قلعہ میں آباد تھا شہر کے باہر یہودیوں کا ایک مسجد تھا پتھر سے بنا ہوا جس کی بہت تعظیم کی جاتی تھی، حلوان کے دائرہ انتظام میں جو شہر تھے وہ چھوٹے اور اُجاڑ تھے۔

حکومت :- فارسی بونہی سلاطین حکمراں تھے،

ذمی : عیسائی، یہودی اور پارسی، موخر الذکر کی تعداد زیادہ تھی،

زبانیں : عربی کے مختلف لہجے رائج تھے، کوفہ کی عربی سب سے زیادہ شہتہ اور

۱۱۹-۱۲۰-۱۲۱-۱۲۲-۱۲۳-۱۲۴-۱۲۵-۱۲۶-۱۲۷-۱۲۸-۱۲۹-۱۳۰-۱۳۱-۱۳۲-۱۳۳-۱۳۴-۱۳۵-۱۳۶-۱۳۷-۱۳۸-۱۳۹-۱۴۰-۱۴۱-۱۴۲-۱۴۳-۱۴۴-۱۴۵-۱۴۶-۱۴۷-۱۴۸-۱۴۹-۱۵۰-۱۵۱-۱۵۲-۱۵۳-۱۵۴-۱۵۵-۱۵۶-۱۵۷-۱۵۸-۱۵۹-۱۶۰-۱۶۱-۱۶۲-۱۶۳-۱۶۴-۱۶۵-۱۶۶-۱۶۷-۱۶۸-۱۶۹-۱۷۰-۱۷۱-۱۷۲-۱۷۳-۱۷۴-۱۷۵-۱۷۶-۱۷۷-۱۷۸-۱۷۹-۱۸۰-۱۸۱-۱۸۲-۱۸۳-۱۸۴-۱۸۵-۱۸۶-۱۸۷-۱۸۸-۱۸۹-۱۹۰-۱۹۱-۱۹۲-۱۹۳-۱۹۴-۱۹۵-۱۹۶-۱۹۷-۱۹۸-۱۹۹-۲۰۰-۲۰۱-۲۰۲-۲۰۳-۲۰۴-۲۰۵-۲۰۶-۲۰۷-۲۰۸-۲۰۹-۲۱۰-۲۱۱-۲۱۲-۲۱۳-۲۱۴-۲۱۵-۲۱۶-۲۱۷-۲۱۸-۲۱۹-۲۲۰-۲۲۱-۲۲۲-۲۲۳-۲۲۴-۲۲۵-۲۲۶-۲۲۷-۲۲۸-۲۲۹-۲۳۰-۲۳۱-۲۳۲-۲۳۳-۲۳۴-۲۳۵-۲۳۶-۲۳۷-۲۳۸-۲۳۹-۲۴۰-۲۴۱-۲۴۲-۲۴۳-۲۴۴-۲۴۵-۲۴۶-۲۴۷-۲۴۸-۲۴۹-۲۵۰-۲۵۱-۲۵۲-۲۵۳-۲۵۴-۲۵۵-۲۵۶-۲۵۷-۲۵۸-۲۵۹-۲۶۰-۲۶۱-۲۶۲-۲۶۳-۲۶۴-۲۶۵-۲۶۶-۲۶۷-۲۶۸-۲۶۹-۲۷۰-۲۷۱-۲۷۲-۲۷۳-۲۷۴-۲۷۵-۲۷۶-۲۷۷-۲۷۸-۲۷۹-۲۸۰-۲۸۱-۲۸۲-۲۸۳-۲۸۴-۲۸۵-۲۸۶-۲۸۷-۲۸۸-۲۸۹-۲۹۰-۲۹۱-۲۹۲-۲۹۳-۲۹۴-۲۹۵-۲۹۶-۲۹۷-۲۹۸-۲۹۹-۳۰۰-۳۰۱-۳۰۲-۳۰۳-۳۰۴-۳۰۵-۳۰۶-۳۰۷-۳۰۸-۳۰۹-۳۱۰-۳۱۱-۳۱۲-۳۱۳-۳۱۴-۳۱۵-۳۱۶-۳۱۷-۳۱۸-۳۱۹-۳۲۰-۳۲۱-۳۲۲-۳۲۳-۳۲۴-۳۲۵-۳۲۶-۳۲۷-۳۲۸-۳۲۹-۳۳۰-۳۳۱-۳۳۲-۳۳۳-۳۳۴-۳۳۵-۳۳۶-۳۳۷-۳۳۸-۳۳۹-۳۴۰-۳۴۱-۳۴۲-۳۴۳-۳۴۴-۳۴۵-۳۴۶-۳۴۷-۳۴۸-۳۴۹-۳۵۰-۳۵۱-۳۵۲-۳۵۳-۳۵۴-۳۵۵-۳۵۶-۳۵۷-۳۵۸-۳۵۹-۳۶۰-۳۶۱-۳۶۲-۳۶۳-۳۶۴-۳۶۵-۳۶۶-۳۶۷-۳۶۸-۳۶۹-۳۷۰-۳۷۱-۳۷۲-۳۷۳-۳۷۴-۳۷۵-۳۷۶-۳۷۷-۳۷۸-۳۷۹-۳۸۰-۳۸۱-۳۸۲-۳۸۳-۳۸۴-۳۸۵-۳۸۶-۳۸۷-۳۸۸-۳۸۹-۳۹۰-۳۹۱-۳۹۲-۳۹۳-۳۹۴-۳۹۵-۳۹۶-۳۹۷-۳۹۸-۳۹۹-۴۰۰-۴۰۱-۴۰۲-۴۰۳-۴۰۴-۴۰۵-۴۰۶-۴۰۷-۴۰۸-۴۰۹-۴۱۰-۴۱۱-۴۱۲-۴۱۳-۴۱۴-۴۱۵-۴۱۶-۴۱۷-۴۱۸-۴۱۹-۴۲۰-۴۲۱-۴۲۲-۴۲۳-۴۲۴-۴۲۵-۴۲۶-۴۲۷-۴۲۸-۴۲۹-۴۳۰-۴۳۱-۴۳۲-۴۳۳-۴۳۴-۴۳۵-۴۳۶-۴۳۷-۴۳۸-۴۳۹-۴۴۰-۴۴۱-۴۴۲-۴۴۳-۴۴۴-۴۴۵-۴۴۶-۴۴۷-۴۴۸-۴۴۹-۴۵۰-۴۵۱-۴۵۲-۴۵۳-۴۵۴-۴۵۵-۴۵۶-۴۵۷-۴۵۸-۴۵۹-۴۶۰-۴۶۱-۴۶۲-۴۶۳-۴۶۴-۴۶۵-۴۶۶-۴۶۷-۴۶۸-۴۶۹-۴۷۰-۴۷۱-۴۷۲-۴۷۳-۴۷۴-۴۷۵-۴۷۶-۴۷۷-۴۷۸-۴۷۹-۴۸۰-۴۸۱-۴۸۲-۴۸۳-۴۸۴-۴۸۵-۴۸۶-۴۸۷-۴۸۸-۴۸۹-۴۹۰-۴۹۱-۴۹۲-۴۹۳-۴۹۴-۴۹۵-۴۹۶-۴۹۷-۴۹۸-۴۹۹-۵۰۰-۵۰۱-۵۰۲-۵۰۳-۵۰۴-۵۰۵-۵۰۶-۵۰۷-۵۰۸-۵۰۹-۵۱۰-۵۱۱-۵۱۲-۵۱۳-۵۱۴-۵۱۵-۵۱۶-۵۱۷-۵۱۸-۵۱۹-۵۲۰-۵۲۱-۵۲۲-۵۲۳-۵۲۴-۵۲۵-۵۲۶-۵۲۷-۵۲۸-۵۲۹-۵۳۰-۵۳۱-۵۳۲-۵۳۳-۵۳۴-۵۳۵-۵۳۶-۵۳۷-۵۳۸-۵۳۹-۵۴۰-۵۴۱-۵۴۲-۵۴۳-۵۴۴-۵۴۵-۵۴۶-۵۴۷-۵۴۸-۵۴۹-۵۵۰-۵۵۱-۵۵۲-۵۵۳-۵۵۴-۵۵۵-۵۵۶-۵۵۷-۵۵۸-۵۵۹-۵۶۰-۵۶۱-۵۶۲-۵۶۳-۵۶۴-۵۶۵-۵۶۶-۵۶۷-۵۶۸-۵۶۹-۵۷۰-۵۷۱-۵۷۲-۵۷۳-۵۷۴-۵۷۵-۵۷۶-۵۷۷-۵۷۸-۵۷۹-۵۸۰-۵۸۱-۵۸۲-۵۸۳-۵۸۴-۵۸۵-۵۸۶-۵۸۷-۵۸۸-۵۸۹-۵۹۰-۵۹۱-۵۹۲-۵۹۳-۵۹۴-۵۹۵-۵۹۶-۵۹۷-۵۹۸-۵۹۹-۶۰۰-۶۰۱-۶۰۲-۶۰۳-۶۰۴-۶۰۵-۶۰۶-۶۰۷-۶۰۸-۶۰۹-۶۱۰-۶۱۱-۶۱۲-۶۱۳-۶۱۴-۶۱۵-۶۱۶-۶۱۷-۶۱۸-۶۱۹-۶۲۰-۶۲۱-۶۲۲-۶۲۳-۶۲۴-۶۲۵-۶۲۶-۶۲۷-۶۲۸-۶۲۹-۶۳۰-۶۳۱-۶۳۲-۶۳۳-۶۳۴-۶۳۵-۶۳۶-۶۳۷-۶۳۸-۶۳۹-۶۴۰-۶۴۱-۶۴۲-۶۴۳-۶۴۴-۶۴۵-۶۴۶-۶۴۷-۶۴۸-۶۴۹-۶۵۰-۶۵۱-۶۵۲-۶۵۳-۶۵۴-۶۵۵-۶۵۶-۶۵۷-۶۵۸-۶۵۹-۶۶۰-۶۶۱-۶۶۲-۶۶۳-۶۶۴-۶۶۵-۶۶۶-۶۶۷-۶۶۸-۶۶۹-۶۷۰-۶۷۱-۶۷۲-۶۷۳-۶۷۴-۶۷۵-۶۷۶-۶۷۷-۶۷۸-۶۷۹-۶۸۰-۶۸۱-۶۸۲-۶۸۳-۶۸۴-۶۸۵-۶۸۶-۶۸۷-۶۸۸-۶۸۹-۶۹۰-۶۹۱-۶۹۲-۶۹۳-۶۹۴-۶۹۵-۶۹۶-۶۹۷-۶۹۸-۶۹۹-۷۰۰-۷۰۱-۷۰۲-۷۰۳-۷۰۴-۷۰۵-۷۰۶-۷۰۷-۷۰۸-۷۰۹-۷۱۰-۷۱۱-۷۱۲-۷۱۳-۷۱۴-۷۱۵-۷۱۶-۷۱۷-۷۱۸-۷۱۹-۷۲۰-۷۲۱-۷۲۲-۷۲۳-۷۲۴-۷۲۵-۷۲۶-۷۲۷-۷۲۸-۷۲۹-۷۳۰-۷۳۱-۷۳۲-۷۳۳-۷۳۴-۷۳۵-۷۳۶-۷۳۷-۷۳۸-۷۳۹-۷۴۰-۷۴۱-۷۴۲-۷۴۳-۷۴۴-۷۴۵-۷۴۶-۷۴۷-۷۴۸-۷۴۹-۷۵۰-۷۵۱-۷۵۲-۷۵۳-۷۵۴-۷۵۵-۷۵۶-۷۵۷-۷۵۸-۷۵۹-۷۶۰-۷۶۱-۷۶۲-۷۶۳-۷۶۴-۷۶۵-۷۶۶-۷۶۷-۷۶۸-۷۶۹-۷۷۰-۷۷۱-۷۷۲-۷۷۳-۷۷۴-۷۷۵-۷۷۶-۷۷۷-۷۷۸-۷۷۹-۷۸۰-۷۸۱-۷۸۲-۷۸۳-۷۸۴-۷۸۵-۷۸۶-۷۸۷-۷۸۸-۷۸۹-۷۹۰-۷۹۱-۷۹۲-۷۹۳-۷۹۴-۷۹۵-۷۹۶-۷۹۷-۷۹۸-۷۹۹-۸۰۰-۸۰۱-۸۰۲-۸۰۳-۸۰۴-۸۰۵-۸۰۶-۸۰۷-۸۰۸-۸۰۹-۸۱۰-۸۱۱-۸۱۲-۸۱۳-۸۱۴-۸۱۵-۸۱۶-۸۱۷-۸۱۸-۸۱۹-۸۲۰-۸۲۱-۸۲۲-۸۲۳-۸۲۴-۸۲۵-۸۲۶-۸۲۷-۸۲۸-۸۲۹-۸۳۰-۸۳۱-۸۳۲-۸۳۳-۸۳۴-۸۳۵-۸۳۶-۸۳۷-۸۳۸-۸۳۹-۸۴۰-۸۴۱-۸۴۲-۸۴۳-۸۴۴-۸۴۵-۸۴۶-۸۴۷-۸۴۸-۸۴۹-۸۵۰-۸۵۱-۸۵۲-۸۵۳-۸۵۴-۸۵۵-۸۵۶-۸۵۷-۸۵۸-۸۵۹-۸۶۰-۸۶۱-۸۶۲-۸۶۳-۸۶۴-۸۶۵-۸۶۶-۸۶۷-۸۶۸-۸۶۹-۸۷۰-۸۷۱-۸۷۲-۸۷۳-۸۷۴-۸۷۵-۸۷۶-۸۷۷-۸۷۸-۸۷۹-۸۸۰-۸۸۱-۸۸۲-۸۸۳-۸۸۴-۸۸۵-۸۸۶-۸۸۷-۸۸۸-۸۸۹-۸۹۰-۸۹۱-۸۹۲-۸۹۳-۸۹۴-۸۹۵-۸۹۶-۸۹۷-۸۹۸-۸۹۹-۹۰۰-۹۰۱-۹۰۲-۹۰۳-۹۰۴-۹۰۵-۹۰۶-۹۰۷-۹۰۸-۹۰۹-۹۱۰-۹۱۱-۹۱۲-۹۱۳-۹۱۴-۹۱۵-۹۱۶-۹۱۷-۹۱۸-۹۱۹-۹۲۰-۹۲۱-۹۲۲-۹۲۳-۹۲۴-۹۲۵-۹۲۶-۹۲۷-۹۲۸-۹۲۹-۹۳۰-۹۳۱-۹۳۲-۹۳۳-۹۳۴-۹۳۵-۹۳۶-۹۳۷-۹۳۸-۹۳۹-۹۴۰-۹۴۱-۹۴۲-۹۴۳-۹۴۴-۹۴۵-۹۴۶-۹۴۷-۹۴۸-۹۴۹-۹۵۰-۹۵۱-۹۵۲-۹۵۳-۹۵۴-۹۵۵-۹۵۶-۹۵۷-۹۵۸-۹۵۹-۹۶۰-۹۶۱-۹۶۲-۹۶۳-۹۶۴-۹۶۵-۹۶۶-۹۶۷-۹۶۸-۹۶۹-۹۷۰-۹۷۱-۹۷۲-۹۷۳-۹۷۴-۹۷۵-۹۷۶-۹۷۷-۹۷۸-۹۷۹-۹۸۰-۹۸۱-۹۸۲-۹۸۳-۹۸۴-۹۸۵-۹۸۶-۹۸۷-۹۸۸-۹۸۹-۹۹۰-۹۹۱-۹۹۲-۹۹۳-۹۹۴-۹۹۵-۹۹۶-۹۹۷-۹۹۸-۹۹۹-۱۰۰۰-۱۰۰۱-۱۰۰۲-۱۰۰۳-۱۰۰۴-۱۰۰۵-۱۰۰۶-۱۰۰۷-۱۰۰۸-۱۰۰۹-۱۰۱۰-۱۰۱۱-۱۰۱۲-۱۰۱۳-۱۰۱۴-۱۰۱۵-۱۰۱۶-۱۰۱۷-۱۰۱۸-۱۰۱۹-۱۰۲۰-۱۰۲۱-۱۰۲۲-۱۰۲۳-۱۰۲۴-۱۰۲۵-۱۰۲۶-۱۰۲۷-۱۰۲۸-۱۰۲۹-۱۰۳۰-۱۰۳۱-۱۰۳۲-۱۰۳۳-۱۰۳۴-۱۰۳۵-۱۰۳۶-۱۰۳۷-۱۰۳۸-۱۰۳۹-۱۰۴۰-۱۰۴۱-۱۰۴۲-۱۰۴۳-۱۰۴۴-۱۰۴۵-۱۰۴۶-۱۰۴۷-۱۰۴۸-۱۰۴۹-۱۰۵۰-۱۰۵۱-۱۰۵۲-۱۰۵۳-۱۰۵۴-۱۰۵۵-۱۰۵۶-۱۰۵۷-۱۰۵۸-۱۰۵۹-۱۰۶۰-۱۰۶۱-۱۰۶۲-۱۰۶۳-۱۰۶۴-۱۰۶۵-۱۰۶۶-۱۰۶۷-۱۰۶۸-۱۰۶۹-۱۰۷۰-۱۰۷۱-۱۰۷۲-۱۰۷۳-۱۰۷۴-۱۰۷۵-۱۰۷۶-۱۰۷۷-۱۰۷۸-۱۰۷۹-۱۰۸۰-۱۰۸۱-۱۰۸۲-۱۰۸۳-۱۰۸۴-۱۰۸۵-۱۰۸۶-۱۰۸۷-۱۰۸۸-۱۰۸۹-۱۰۹۰-۱۰۹۱-۱۰۹۲-۱۰۹۳-۱۰۹۴-۱۰۹۵-۱۰۹۶-۱۰۹۷-۱۰۹۸-۱۰۹۹-۱۱۰۰-۱۱۰۱-۱۱۰۲-۱۱۰۳-۱۱۰۴-۱۱۰۵-۱۱۰۶-۱۱۰۷-۱۱۰۸-۱۱۰۹-۱۱۱۰-۱۱۱۱-۱۱۱۲-۱۱۱۳-۱۱۱۴-۱۱۱۵-۱۱۱۶-۱۱۱۷-۱۱۱۸-۱۱۱۹-۱۱۲۰-۱۱۲۱-۱۱۲۲-۱۱۲۳-۱۱۲۴-۱۱۲۵-۱۱۲۶-۱۱۲۷-۱۱۲۸-۱۱۲۹-۱۱۳۰-۱۱۳۱-۱۱۳۲-۱۱۳۳-۱۱۳۴-۱۱۳۵-۱۱۳۶-۱۱۳۷-۱۱۳۸-۱۱۳۹-۱۱۴۰-۱۱۴۱-۱۱۴۲-۱۱۴۳-۱۱۴۴-۱۱۴۵-۱۱۴۶-۱۱۴۷-۱۱۴۸-۱۱۴۹-۱۱۵۰-۱۱۵۱-۱۱۵۲-۱۱۵۳-۱۱۵۴-۱۱۵۵-۱۱۵۶-۱۱۵۷-۱۱۵۸-۱۱۵۹-۱۱۶۰-۱۱۶۱-۱۱۶۲-۱۱۶۳-۱۱۶۴-۱۱۶۵-۱۱۶۶-۱۱۶۷-۱۱۶۸-۱۱۶۹-۱۱۷۰-۱۱۷۱-۱۱۷۲-۱۱۷۳-۱۱۷۴-۱۱۷۵-۱۱۷۶-۱۱۷۷-۱۱۷۸-۱۱۷۹-۱۱۸۰-۱۱۸۱-۱۱۸۲-۱۱۸۳-۱۱۸۴-۱۱۸۵-۱۱۸۶-۱۱۸۷-۱۱۸۸-۱۱۸۹-۱۱۹۰-۱۱۹۱-۱۱۹۲-۱۱۹۳-۱۱۹۴-۱۱۹۵-۱۱۹۶-۱۱۹۷-۱۱۹۸-۱۱۹۹-۱۲۰۰-۱۲۰۱-۱۲۰۲-۱۲۰۳-۱۲۰۴-۱۲۰۵-۱۲۰۶-۱۲۰۷-۱۲۰۸-۱۲۰۹-۱۲۱۰-۱۲۱۱-۱۲۱۲-۱۲۱۳-۱۲۱۴-۱۲۱۵-۱۲۱۶-۱۲۱۷-۱۲۱۸-۱۲۱۹-۱۲۲۰-۱۲۲۱-۱۲۲۲-۱۲۲۳-۱۲۲۴-۱۲۲۵-۱۲۲۶-۱۲۲۷-۱۲۲۸-۱۲۲۹-۱۲۳۰-۱۲۳۱-۱۲۳۲-۱۲۳۳-۱۲۳۴-۱۲۳۵-۱۲۳۶-۱۲۳۷-۱۲۳۸-۱۲۳۹-۱۲۴۰-۱۲۴۱-۱۲۴۲-۱۲۴۳-۱۲۴۴-۱۲۴۵-۱۲۴۶-۱۲۴۷-۱۲۴۸-۱۲۴۹-۱۲۵۰-۱۲۵۱-۱۲۵۲-۱۲۵۳-۱۲۵۴-۱۲۵۵-۱۲۵۶-۱۲۵۷-۱۲۵۸-۱۲۵۹-۱۲۶۰-۱۲۶۱-۱۲۶۲-۱۲۶۳-۱۲۶۴-۱۲۶۵-۱۲۶۶-۱۲۶۷-۱۲۶۸-۱۲۶۹-۱۲۷۰-۱۲۷۱-۱۲۷۲-۱۲۷۳-۱۲۷۴-۱۲۷۵-۱۲۷۶-۱۲۷۷-۱۲۷۸-۱۲۷۹-۱۲۸۰-۱۲۸۱-۱۲۸۲-۱۲۸۳-۱۲۸۴-۱۲۸۵-۱۲۸۶-۱۲۸۷-۱۲۸۸-۱۲۸۹-۱۲۹۰-۱۲۹۱-۱۲۹۲-۱۲۹۳-۱۲۹۴-۱۲۹۵-۱۲۹۶-۱۲۹۷-۱۲۹۸-۱۲۹۹-۱۳۰۰-۱۳۰۱-۱۳۰۲-۱۳۰۳-۱۳۰۴-۱۳۰۵-۱۳۰۶-۱۳۰۷-۱۳۰۸-۱۳۰۹-۱۳۱۰-۱۳۱۱-۱۳۱۲-۱۳۱۳-۱۳۱۴-۱۳۱۵-۱۳۱۶-۱۳۱۷-۱۳۱۸-۱۳۱۹-۱۳۲۰-۱۳۲۱-۱۳۲۲-۱۳۲۳-۱۳۲۴-۱۳۲۵-۱۳۲۶-۱۳۲۷-۱۳۲۸-۱۳۲۹-۱۳۳۰-۱۳۳۱-۱۳۳۲-۱۳۳۳-۱۳۳۴-۱۳۳۵-۱۳۳۶-۱۳۳۷-۱۳۳۸-۱۳۳۹-۱۳۴۰-۱۳۴۱-۱۳۴۲-۱۳۴۳-۱۳۴۴-۱۳۴۵-۱۳۴۶-۱۳۴۷-۱۳۴۸-۱۳۴۹-۱۳۵۰-۱۳۵۱-۱۳۵۲-۱۳۵۳-۱۳۵۴-۱۳۵۵-۱۳۵۶-۱۳۵۷-۱۳۵۸-۱۳۵۹-۱۳۶۰-۱۳۶۱-۱۳۶۲-۱۳۶۳-۱۳۶۴-۱۳۶۵-۱۳۶۶-۱۳۶۷-۱۳۶۸-۱۳۶۹-۱۳۷۰-۱۳۷۱-۱۳۷۲-۱۳۷۳-۱۳۷۴-۱۳۷۵-۱۳۷۶-۱۳۷۷-۱۳۷۸-۱۳۷۹-۱۳۸۰-۱۳۸۱-۱۳۸۲-۱۳۸۳-۱۳۸۴-۱۳۸۵-۱۳۸۶-۱۳۸۷-۱۳۸۸-۱۳۸۹-۱۳۹۰-۱۳۹۱-۱۳۹۲-۱۳۹۳-۱۳۹۴-۱۳۹۵-۱۳۹۶-۱۳۹۷-۱۳۹۸-۱۳۹۹-۱۴۰۰-۱۴۰۱-۱۴۰۲-۱۴۰۳-۱۴۰۴-۱۴۰۵-۱۴۰۶-۱۴۰۷-۱۴۰۸-۱۴۰۹-۱۴۱۰-۱۴۱۱-۱۴۱۲-۱۴۱۳-۱۴۱۴-۱۴۱۵-۱۴۱۶-۱۴۱۷-۱۴۱۸-۱۴۱۹-۱۴۲۰-۱۴۲۱-۱۴۲۲-۱۴۲۳-۱۴۲۴-۱۴۲۵-۱۴۲۶-۱۴۲۷-۱۴۲۸-۱۴۲۹-۱۴۳۰-۱۴۳۱-۱۴۳۲-۱۴۳۳-۱۴۳۴-۱۴۳۵-۱۴۳۶-۱۴۳۷-۱۴۳۸-۱۴۳۹-۱۴۴۰-۱۴۴۱-۱۴۴۲-۱۴۴۳-۱۴۴۴-۱۴۴۵-۱۴۴۶-۱۴۴۷-۱۴۴۸-۱۴۴۹-۱۴۵۰-۱۴۵۱-۱۴۵۲-۱۴۵۳-۱۴۵۴-۱۴۵۵-۱۴۵۶-۱۴۵۷-۱۴۵۸-۱۴۵۹-۱۴۶۰-۱۴۶۱-۱۴۶۲-۱۴۶۳-۱۴۶۴-۱۴۶۵-۱۴۶۶-۱۴۶۷-۱۴۶۸-۱۴۶۹-۱۴۷۰-۱۴۷۱-۱۴۷۲-۱۴۷۳-۱۴۷۴-۱۴۷۵-۱۴۷۶-۱۴۷۷-۱۴۷۸-۱۴۷۹-۱۴۸۰-۱۴۸۱-۱۴۸۲-۱۴۸۳-۱۴۸۴-۱۴۸۵-۱۴۸۶-۱۴۸۷-۱۴۸۸-۱۴۸۹-۱۴۹۰-۱۴۹۱-۱۴۹۲-۱۴۹۳-۱۴۹۴-۱۴۹۵-۱۴۹۶-۱۴۹۷-۱۴۹۸-۱۴۹۹-۱۵۰۰-۱۵۰۱-۱۵۰۲-۱۵۰۳-۱۵۰۴-۱۵۰۵-۱۵۰۶-۱۵۰۷-۱۵۰۸-۱۵۰۹-۱۵۱۰-۱۵۱۱-۱۵۱۲-۱۵۱۳-۱۵۱۴-۱۵۱۵-۱۵۱۶-۱۵۱۷-۱۵۱۸-۱۵۱۹-۱۵۲۰-۱۵۲۱-۱۵۲۲-۱۵۲۳-۱۵۲۴-۱۵۲۵-۱۵۲۶-۱۵۲۷-۱۵۲۸-۱۵۲۹-۱۵۳۰-۱۵۳۱-۱۵۳۲-۱۵۳۳-۱۵۳۴-۱۵۳۵-۱۵۳۶-۱۵۳۷-۱۵۳۸-۱۵۳۹-۱۵۴۰-۱۵۴۱-۱۵۴۲-۱۵۴۳-۱۵۴۴-۱۵۴۵-۱۵۴۶-۱۵۴۷-۱۵۴۸-۱۵۴۹-۱۵۵۰-۱۵۵۱-۱۵۵۲-۱۵۵۳-۱۵۵۴-۱۵۵۵-۱۵۵۶-۱۵۵۷-۱۵۵۸-۱۵۵۹-۱۵۶۰-۱۵۶۱-۱۵۶۲-۱۵۶۳-۱۵۶۴-۱۵۶۵-۱۵۶۶-۱۵۶۷-۱۵۶۸-۱۵۶۹-۱۵۷۰-۱۵۷۱-۱۵۷۲-۱۵۷۳-۱۵۷۴-۱۵۷۵-۱۵۷۶-۱۵۷۷-۱۵۷۸-۱۵۷۹-۱۵۸۰-

صحیح تھی۔ بغداد کی عربی بھی اچھی تھی لیکن اس میں غیر عربی عناصر آگئے تھے، بطاریخ نشیبی
دلدلی علاقہ جو واسط کے ماتحت تھا، میں چونکہ نبطی آبادی زیادہ تھی اس لئے وہاں
کی عربی بہت خراب تھی۔

تجارت

عراق کی خوش حالی کے تین سبب تھے۔

(۱) دریائے فرات اور دجلہ۔

(۲) ان کے ذریعہ ہونے والی تجارت

(۳) تجارت کے بڑے سمندر یعنی بحر ہند سے اس کا اتصال، عراق کی تجارت کا
سب سے بڑا مرکز بصرہ تھا، جہاں ریشم، پابلین، ملل اور دیگر بہت سے عمدہ اصناف
تجارت تیار ہوتے تھے۔ یہاں چاول کی کاشت بھی ہوتی تھی، بصرہ۔ موتی اور جواہرات
کی منڈی بھی تھا، اس کے علاوہ یہاں سرمہ، زنجفر (پارہ اور گندھک کا مرکب) زنجار اور
اور مر اسنج کی بڑی صنعت تھی اور ہدی، کھجور، بنفشہ اور گلاب دور دراز ملکوں میں بھیجے
جاتے تھے اس کے بندر گاہ اُبلہ میں اعلیٰ قسم کا کپڑا جو مصری قصب کا ہم پلہ تھا بنایا جاتا تھا،
کوفہ سے عمدہ پابلینی عمامے باہر بھیجے جاتے تھے اور یہاں کا بنفشہ بہت مشہور تھا، بغداد کے
بازار ہر قسم کے تفریحی اور آرائشی سامان نیز ریشم اور سوئی پارچہ کی تمام اصناف سے پر تھے
عبادان میں بہت اچھی چٹانیاں بنائی جاتی تھیں،

تجارتی اور صنعتی خصوصیات

(۱) کوفہ کا بنفشہ اور اذنامی کھجوریں۔

(۲) بغداد کا محکم کپڑا، تفریحی و آرائشی سامان۔ یکانکی عمامے اور تہبند۔

(۳) بصرہ کی معقلی کھجوریں

(۴) خلوان کے اینجیر۔

(۵) واسط کی بُنی اور شیم مجھلی اور پردے،

(۶) نمازیہ کا اعلیٰ کپڑا، اور خوبصورت اوننی چادریں،

(۷) قصر اور بلویب کے رومال۔

(۸) تبرکیت کا اُون۔

محصولات

محصولات بھاری اور چند در چند تھے، ان میں سے کچھ قدیم تھے اور اکثر نوا ایجاد، محصول بڑی اور بحری دونوں طرح کے تھے، بصرہ میں آنے جانے والے قافلوں کا بہت سخت اور تکلیف دہ معائنہ ہوتا تھا اور ایسا ہی معائنہ بطاسخ میں کیا جاتا تھا اور سلطان کا سرکاری تخمینہ لگایا جاتا تھا، بصرہ کے ایک دروازہ پر قمرطی حکومت کا ٹیکس گھرتھا اور دوسرے پر بونہی سلطان کا، دوطرفہ ٹیکس کا نتیجہ یہ ہوتا کہ ایک بکری پر چار درہم تک ادا کرنا پڑتا تھا، یہ دروازے دن میں صرف ایک گھنٹہ کے لئے کھولے جاتے تھے یہی نہیں وہ قافلے جو حج کر کے گھر لوٹتے اور اپنے ساتھ عربی مدبوغ چمڑا یا عربی اونٹ لائے ان پر بھی بصرہ، کوفہ اور بغداد میں ٹیکس لیا جاتا تھا، بغداد میں ہر کجاوہ پر جو حج کے لئے جاتا ساٹھ درہم لئے جاتے، ہر اونٹ بھر کپڑے کے بوجھ پر سو درہم اور اونٹ بھر چھوٹے بوجھ پر پچاس درہم اور بصرہ اور کوفہ میں سو درہم وصول کئے جاتے تھے،

مذاہب

بغداد کے بڑے فرقے جنسلی اور شعی تھے اور چھوٹے مالکی، اشعری، معتزلی اور سنجاری

کوہ میں شیعہ مذہب رائج تھا، صرف گناس کے محلہ میں سنی آباد تھے، بصرہ میں اکثریت ایسے لوگوں کی تھی جو قدری تھے یعنی ارادہ کی آزادی کے قائل تھے، بصرہ کا ایک دو سہ فرقہ جس کو عوام میں بڑی مقبولیت حاصل تھی سالمیہ تھا اس کا بانی سہل بن عبداللہ شتری کا غلام سالم تھا جو امام ابو حنیفہ کے فقہ کا پیرو تھا، اس فرقہ کے پیرو خود کو متکلم اور تارک الدنیا کہتے تھے، شہر کے اکثر خطیب اور واعظ اسی فرقہ سے تعلق رکھتے تھے، یہ لوگ فقہی مباحث سے کوئی خاص دلچسپی نہیں رکھتے تھے اور جو لوگ رکھتے وہ امام مالک کے فقہ میں بہارت حاصل کرتے تھے، یہ لوگ مال دار اور صالح تھے لیکن ان میں ایک بری عادت یہ تھی کہ اپنے پیشواؤں کی غیر معتدل مدح سرائی کرتے تھے، چونکہ مجھ کو تارک الدنیا اور خدا پرست لوگوں سے دلچسپی ہے خواہ ان کا تعلق کسی فرقہ سے ہو میں ان لوگوں کے ساتھ بہت دن تک رہا ان کے رازوں سے واقفیت حاصل کی اور ان کے دل میں محبت و عزت کا مقام پیدا کیا، یہ لوگ کلامی اور جدلی کتابوں کے مصنف تھے ان کی علمی مجلسیں بلند پایہ ہوتی تھیں اور یہ لوگ اپنے کلامی مباحث بڑے شستہ اور دل کش پیرایہ میں پیش کرتے تھے، عرف کے حنبلی بڑے متعصب اور تشبیہ کے قائل تھے، معاویہؓ سے خاص عقیدت رکھتے اور ان کی تعریف میں حدیثیں بیان کرتے تھے۔ مقدسی کہتے ہیں کہ ایک دفعہ واسطی جامع مسجد میں میں نے دیکھا کہ لوگ ایک شخص کے گرد جمع ہیں، میں نے قریب جا کر دیکھا تو وہ یہ حدیث بیان کر رہا تھا: اللہ قیامت کے دن معاویہؓ کی بڑی عزت کرے گا اور اپنے برابر بٹھائے گا، اپنے ہاتھ سے ان کو دہنوں کا لباس پہنائے گا اور اس طرح خوبصورت بنا کر ان کو دنیا والوں کے سامنے پیش کرے گا، یہ سن کر میں نے حقارت سے کہا: کیا یہ اعزاز معاویہ رضی اللہ عنہ کو حضرت علیؓ کے ساتھ لڑنے کے صلہ میں ملے گا؟ تو جھوٹا ہے اے گمراہ! ان الفاظ سے مشتعل ہو کر اس نے لکار کر کہا: ”لوگو پکڑ لو اس را فضی کو، اور لوگ ہر طرف سے میری طرف دوڑے، خوش قسمتی سے ایک کاتب (دفتری اہل کار) میرا واقف

تھا اس نے مجھے سچا لیا۔ اس ملک کے اکثر فقہار اور قاضی ابو حنیفہ کے مسلک کے پیرو تھے۔

مذہبی جھگڑے اور تعصب

بصرہ میں قبیلہ رومیہ کے شیعوں اور قبیلہ سعد کے سنیوں میں سخت عداوت تھی اور اس کا اثر قریب کے دیہاتوں تک پہنچ گیا تھا، عراق کا کوئی شہر ایسا نہ تھا جہاں فرقہ وارانہ عداوت اور تعصب نہ پایا جاتا ہو،

رسومات

عراق کے لوگ عمدہ لباس اور فارسی طیلسان کے شوقین تھے، وہ زیادہ تر جوتے (چپل کی جگہ) استعمال کرتے اور بڑھیا شروبی کپڑے پہنتے اور عماموں کے برے پیٹھ پر کافی لمبے لٹکاتے، ان کے یہاں عورتوں کے تابوت پر اونچے اور بھدے قبتے لگائے کا دستور تھا ہر سیہ (کھچڑا) فروشوں کی دکانوں پر بیٹھنے کے لئے چٹائیاں، کھانا رکھنے کے لئے تپائیاں ہوتیں، ہاتھ دھونے کے لئے سلیمچوں، لوٹوں اور سرڈے کا انتظام ہوتا، اور ہر سیہ کھانے کے لئے مختلف چٹنیاں بھی ہوتیں، خدمت کے لئے نوکر ہوتے جو شخص دکان میں بیٹھ کر ہر سیہ کھاتا اس کو ایک دانق قیمت ادا کرنی پڑتی (بقدر ڈیڑھ آنہ) جب نبشتہ بھولتا تو لوگ اچھے اچھے کپڑے پہن کر نبشتہ کے گل دستے بازاروں سے لے کر نکلتے۔ جامع مسجدوں کے دروازوں پر وضو کرنے کی جگہیں ٹھیکہ پر اٹھادی جاتیں اور ہر وضو کرنے والے کو وضو کی کچھ قیمت ادا کرنی پڑتی تھی، یہاں کے خطیب اور پبلک مقرر قبار پہنتے اور شپکے باندھتے تھے، دوسرے ملکوں کے برخلاف یہاں اذان بلا رخم دی جاتی تھی۔

اقور

اس علاقے کے تین بڑے حصے تھے :-

(۱) دیارِ ربیعہ (قبیلہ ربیعہ کی آبادیاں، عراق سے متصل)

(۲) دیارِ مضر (قبیلہ مضر کی آبادیاں)۔

(۳) دیارِ بکر (قبیلہ بکر کی آبادیاں)

اس کا تعارف کرتے ہوئے سیاح لکھتا ہے: یہ ایک عمدہ علاقہ ہے اور اس

کو متعدد وجوہ سے دوسرے علاقوں پر فوقیت حاصل ہے: یہاں نبیوں اور اولیاء

کے متعدد مشاہد ہیں، یہاں جو دی کا وہ تاریخی مقام ہے جہاں کہ حضرت نوحؑ کی کشتی

تنگرانداز ہوئی تھی اور اس کے مسافر آباد ہوئے تھے۔ یہیں وہ ظلمات ہے جہاں

ذوالقرنین سکندر داخل ہوا تھا اور یہیں سے اسلام کا مبارک دریا فرات نکلتا ہے

اس کے علاوہ اقور ایک اہم ترین اسلامی سرحد ہے اور آبدودہ فوجی چھاؤنی ہے جہاں

سے مسلمان باز نظمین دشمن سے جہاد کرنے نکلتے ہیں۔ یہاں موصل جیسا عظیم نشان

شہر ہے اور جزیرہ عمر جیسی خوش آئند اور صحت بخش تفریح گاہ ہے، اس کے علاوہ یہ

عراق اور شام کو ایک دوسرے سے ملاتا ہے اور کئی طاقتور عرب قبیلوں کا مسکن ہے،

یہاں علی النسل کے گھوڑے بڑی تعداد میں پالے جاتے ہیں اور عراق کا اکثر غلہ یہیں سے

جاتا ہے، اس علاقہ میں نیک لوگ بھی بہت ہیں، زرخ سستے ہیں اور پھلوں کی بہت سی

خاص شہر

۱۔ موصل۔ یہ دیارِ بکر کا صدر مقام اور اقور کا شعب سے بڑا شہر تھا اس کا قدیم

لہ مقدسی ص ۱۳

نام خولان تھا جو عرب فتوح کے بعد بدل کر موصل ہو گیا یہاں خوبصورت اور خوش قطع عمارتیں تھیں، اور آب و ہوا نہایت صحت بخش تھی، اہل علم و ادب نے شہر کو چار چاند لگا دئے تھے، اچھے بازاروں اور سراؤں کے علاوہ یہاں بہت سی تفریح گاہیں بھی تھیں یہاں کے پھل بہت لذیذ ہوتے تھے، حمام خوب صاف اور شاندار تھے، گوشت بہت اچھا ہوتا اور حکومت منظم تھی، بغداد کا اکثر غلہ یہاں سے جاتا تھا، موصلات اور تجارتی راستوں کا محور باایں ہمہ یہاں کے باغات دور تھے جب جنوبی ہوا چلتی تو موسم تکلیف دہ ہو جاتا اور دریا دور ہونے کی وجہ سے پانی دقت سے ملتا تھا،

۲۔ رقبہ۔ یہ دیار مضر کا صدر مقام تھا اور شام کی سرحد سے متصل دریائے فرات پر واقع تھا، یہ ایک قدیم، خوش آئند شہر تھا جہاں اچھے بازار اور باغات تھے، یہاں ہر چیز کی افراط تھی اور عمدہ قسم کا صابن اور زیتون کا تیل تیار ہوتا تھا یہ علم و فن کا مرکز بھی تھا لیکن مصنفات میں بدو عرب ڈاکو چھائے ہوئے تھے اور رہ زنی کرتے تھے،

۳۔ آئندہ۔ یہ خوب صورت شہر دیار بکر کا صدر مقام تھا اور ایک مضبوط قلعہ میں واقع تھا، اس کی فوجی اہمیت بہت تھی۔ مقدسی کے خیال میں اس وقت اس سے زیادہ مستحکم اور شاندار کوئی دوسری اسلامی سرحدی چھاؤنی نہ تھی،

اقور کی آب و ہوا اور رسم و رواج شام و عراق کے مماثل تھے، ملک بھر میں سب سے اچھی آب و ہوا موصل کی تھی، یہاں کے اکثر شہر پتھر سے تعمیر ہوئے تھے، اس ملک میں پارسی بالکل نہ تھے، حران اور رہا صابی مذہب کے معدن تھے، اقور میں نہ کوئی جھیل ہے نہ یہ کسی سمندر سے متصل ہے اور نہ یہاں واعظوں کو زیادہ شہرت و منزلت حاصل ہے مجھے یاد نہیں میں نے یہاں کبھی خراب پانی پیا ہو، یا کوئی دبائی دادی دکھی ہو، یا بد مزہ و مضر صحت کھانا کھایا ہو۔

۱۔ مقدسی ص ۱۳ ۲۔ مقدسی ص ۱۴ ۳۔ مقدسی ص ۱۵

حکومت و ذمی - مصنف نے حکومت اور ذمیوں کا ذکر نہیں کیا۔
 زبانیں - چونکہ ملک کے لوگ عربی النسل تھے ان کی عربی اچھی تھی، شام کی عربی سے
 زیادہ صحیح اور فصیح، موصل کی زبان اقور کے سب شہروں سے بلند پایہ تھی۔

تجارت

اقور کی تجارت خاصی تھی، سارے ملک میں موصل سب سے بڑا تجارتی مرکز تھا
 یہاں سے ذیل کی چیزیں باہر بھیجی جاتی تھیں۔

۱۔ غلہ ۲۔ شہد ۳۔ نمک سود (خشک گوشت) ۴۔ کونہ ۵۔ چربی ۶۔ پشیر
 ۷۔ من (من و سلوی) ۸۔ انار دانے ۹۔ کوستار ۱۰۔ طریخ (ایک اعلیٰ قسم کی مچھلی) ۱۱۔ تانجے
 کے جگ ۱۲۔ چاقو ۱۳۔ تیتیر ۱۴۔ لوہا ۱۵۔ زنجیریں
 ۱۶۔ سنجار (دیار ربیعہ) سے ۱۔ کاغذی بادام ۲۔ انار دانے ۳۔ زک ۴۔ سَمان
 (۳) نصیبین (دیار ربیعہ) سے ۱۔ شاہ بلوط (پھل) ۲۔ خشک پھل ۳۔ ترازو
 ۴۔ قلمدان ۵۔ دو غلے گھوڑے۔

(۴) رقد سے (دیار مضر) ۱۔ صابن ۲۔ زیتون کا تیل ۳۔ نیزے کے قلم
 (۵) حرّان سے (دیار مضر) ۱۔ قُبیط مٹھائی ۲۔ شہد ۳۔ روئی ۴۔ ترازو
 (۶) جزیرہ عمر سے (دیار ربیعہ) ۱۔ اخروٹ ۲۔ بادام ۳۔ گھی ۴۔ اچھی نسل کے
 گھوڑے۔

(۷) حسنیہ سے (دیار ربیعہ) ۱۔ پنیر ۲۔ تیتیر ۳۔ چوزے ۴۔ خشک پھل ۵۔ کشمش
 (۸) مَحَلّثایا سے (دیار ربیعہ) ۱۔ دودھ ۲۔ کونہ ۳۔ انگور ۴۔ تازے پھل
 ۵۔ خشک گوشت ۶۔ سنّ

۱۴۶ مقدسی ط

(۹) آید سے (دیاریکر) ۱۔ ادنیٰ کپڑے ۲۔ سوتی کپڑے

تجارتی و صنعتی خصوصیات

۱۔ گھوڑے ۲۔ اون ۳۔ زنجیریں ۴۔ تسخے ۵۔ قبیٹا مٹھائی (حران) ۶۔ روٹی (حران) ۷۔ ترازو (حران)

محصولات اور رسومات کا ستیاج نے ذکر نہیں کیا۔

مذاہب

آؤر کے لوگ زیادہ تر اہل سنت والجماعت تھے، حنفیوں اور شافعیوں کے علاوہ یہاں کوئی دوسرا فرقہ قیاس و رائی کی طرف مائل نہ تھا۔ اس علاقہ میں حنبلی اور شیعہ مذاہب بھی موجود تھے لیکن خوش قسمتی سے فرقہ وارانہ جھگڑے اور مذہبی عداوتیں مفقود تھیں یہاں کے فقراء کلامی اور اخلاقی مباحث سے دلچسپی نہ رکھتے تھے۔

۱۴۲۲ھ مقدسی ص ۱۲۲

العلم والعلماء

یہ بہت بڑے امام حدیث علامہ ابن عبد البر کی شہرہ آفاق کتاب ”جامع بیان العلم وفضلہ“ کا نہایت نفیس ترجمہ ہے کتاب کے مترجم مشہور ادیب اور بے مثال مترجم عبدالرزاق صاحب یلمح آبادی ہیں یہ ترجمہ مولانا ابوالکلام آزاد کے ارشاد کی تعمیل میں کیا گیا تھا جو اب ندوۃ المصنفین سے شایع کیا گیا ہے۔

علم و فضیلت علم و علماء پر اس درجے کی کوئی کتاب آج تک شایع نہیں ہوئی۔ صفحہ ۱۳۰ بڑی تقطیع، کاغذ، کتابت، طباعت بہت عمدہ قیمت چار روپے آٹھ آنے مجلد پانچ روپے آٹھ آنے